

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОУЗГОДЖЕНІСТЬ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ТА НЕТИПОВИХ СОЦІАЛЬНИХ РЕГУЛЯТОРІВ

Право — загальнообов'язковий регулятор суспільних відносин, що ґрунтується на таких за-
садах, як справедливість, рівність, свобода і гуманізм. Проте зміна напрямів суспільного і дер-
жавного розвитку диктує необхідність пошуку більш адекватних засобів регулювання та коорди-
нації суспільних відносин, формування нового погляду на використовуваний у правовому житті
інструментарій, який вже апробований практикою і може використовуватися для підвищення
ефективності механізму дії права [10, с. 184]. До таких інструментів належать нетипові соціальні
регулятори: правові презумпції, правові фікції та правові аксіоми, які також базуються на осно-
вopolожних принципах права.

Різні аспекти даної проблематики досліджувались у наукових працях видатних українських і
зарубіжних вчених, серед яких: Д. Мейер, Г. Дормідонтов, Г. Мен, К. Бюлов, К. Панько, В. Баєв,
В. Камінська, С. Алексєєв, В. Баранов, М. Козюбра, Н. Оніщенко, І. Погрібний, П. Рабінович,
О. Скаун, Ю. Шемшученко та ін.

Метою статті є висвітлення окремих аспектів взаємообумовленості основоположних принци-
пів права та нетипових соціальних регуляторів.

Велике значення в сучасній юридичній науці належить основоположним принципам пра-
ва. Таким, що лежать в основі, утворюють фундамент права; на них ґрунтується право як
загальнообов'язковий соціальний регулятор [8, с. 27].

Більш «вузьким», але не менш значущим є питання, пов'язане, з так званими, нетиповими
соціальними регуляторами. Вони не є нормами права, проте є дієвими соціальними регулятора-
ми в тих складних або нестандартних ситуаціях, коли загальноновизнані механізми встановлення
об'єктивної істини є неможливими по ряду факторів, умов чи підстав [7, с. 6]. Тобто, до деякої
міри, нетипові соціальні регулятори можуть розглядатися, як «своєрідні принципи» для виражен-
ня конкретних, нестандартних ситуацій.

Так, у правовій дійсності є феномен, який не будучи юридичним фактом, може породжувати
правовідносини. Це — презумпція. За фактом правового закріплення розрізняють фактичні (за-
гальноновживані) та правові презумпції. В зазначеному контексті нас цікавлять саме вони. Отже,
презумпція (лат. *praesumptio* — припущення) — закріплене в законі припущення про наявність
чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення. Презумпція — важливий і досить
гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні
певного юридичного факту, оскільки в них відображаються вихідні, принципові засади права, за-
кладений механізм реалізації цих засад [9, с. 127]. Правові презумпції, що є різновидом загальних
презумпцій, відтворюють не тільки стан розвитку правової системи в цілому (наприклад, пре-
зумпція правознайомства), але й мають необхідний прогностичний характер (наприклад, пре-
зумпція невинуватості). Адже зрозуміло, що презумпція невинуватості не може не базуватися на
«ідеалах-принципах» справедливості, рівності, свободи, гуманізму тощо. Так принцип презумпції
невинуватості полягає в тому, що ніхто не може бути притягнутий до відповідальності або визна-
ний обвинуваченим у вчиненні злочину без достатніх для цього законних підстав [5, с. 29]. Таким
чином, презумпція невинуватості забезпечує обґрунтованість обвинувачення, є гарантією закон-
ності судочинства.

У приватному праві існує презумпція добросовісності поведінки особи: згідно з ч. 5 ст. 12 ЦК
України, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного здійснення особою свого
права, вважається, що поведінка особи є добросовісною, якщо інше не встановлено судом. У лі-

тературі слушно зазначається, що ця презумпція базується на нормі Конституції, яка проголошує гідність людини (принцип гідності) найвищою цінністю (ст. 3 Конституції України).

У публічному праві існує презумпція добросовісності законодавця (презумпція конституційності закону), яка ґрунтується на конституційному «принципі — ідеалі» правової держави. При її встановленні береться до уваги висока вірогідність того, що створюючи норму права законодавець прагнув, щоб вона не суперечила Конституції. Подібна довіра до законодавця є природною в умовах правової держави.

Іншим прикладом може бути презумпція добросовісності платника податків, яка покладає обов'язок доведення недобросовісності платника податків при відображенні операцій у податковому обліку на органи податкової служби. У літературі обґрунтовується також існування презумпції процесуальної добросовісності — вважається, поки не доведено інше, що всі особи, які беруть участь у справі, користуються правами добросовісно (принцип рівності) [8, с. 212-213].

Підсумовуючи зазначимо, що категорія «добросовісність» має важливе значення в правовому регулюванні, є загальнолюдською цінністю без якої право не може ефективно функціонувати. Принцип добросовісності, що є основою презумпції добросовісності, містить вимоги, які допомагають зняти або пом'якшити недоліки абстрактної та формальної природи права, наблизити його до ідеалів справедливості, рівності, свободи і гуманізму [8, с. 209].

Велике значення, в зазначеному контексті, належить правовим фікціям. У точному перекладі з латині «fictio» — видумка, вигадка. Під правовою фікцією розуміється положення, яке насправді не існує, але якому право надало значення факту. Юридична фікція активно використовувалась ще стародавніми римлянами і була позитивно сприйнята і інтегрована в правові системи багатьох європейських країн [4, с. 202]. Фікція, як засіб юридичної техніки, також була вироблена римськими юристами. Судові магістрати мали право відмовити в судовому захисті, хоча позов і підходив під норми цивільного права, і навпаки, дати судовий захист у випадку, не передбаченому нормами цивільного права. У римському праві позов був передбаченим едиктом (edictum) судового магістрату засобом добитися присудження, відповідного інтересам даної особи. Одним із видів позовів у римському праві були фіктивні позови (actio ficticia), тобто позови з використанням фікції. Суть подібного позову полягала в тому, щоб розповсюдити передбачений законом захист на будь-яке нове, не передбачене в законі відношення. Претор при цьому пропонував судді допустити наявність фактів, яких насправді не було [6, с. 102]. Також слід зазначити, що фікції в римському праві використовували не стільки для подолання консерватизму стародавніх законів, а й як засоби, що сприяли швидшому і простішому рішенню юридичних питань (наприклад, не можна вважати майном те, що приносить більше шкоди, ніж користь; річ не вважається поверненою, якщо була повернена в гіршому стані; у всіх суперечках вважається, що подія, що не відбулася тільки через прострочення іншої сторони, вже відбулася; незрозумілі слова в заповіті вважаються ненаписаними та ін.). Подібна стійкість юридичної фікції пояснюється її особливою роллю, яка виявляється в проблемних ситуаціях, зокрема, у разі суперечності юридичної норми реальної дійсності і необхідності подолання її зайвого формалізму, у разі неоправної невідомості, перешкоджаючої ухваленню значущого рішення і виникнення відповідного правовідношення [4, с. 203]. Отже, правові фікції можна вважати атрибутикою справедливості, оскільки «юридична брехня» освячена необхідністю захищати інтереси найбільш вразливих верств населення, тобто базується на загальнолюдських чинниках — уявленнях про добро та справедливість (наприклад, вираховування спадкової маси з урахуванням інтересів дитини, яка ще не народилася, а одна із спадкоємців на час відкриття спадщини є вагітною). По суті йдеться про конфлікт між формальною і змістовною справедливістю. Ця ідея походить ще від Арістотеля, який підкреслював, що право через свій загальний характер має бути доповнене особливою (вищою) формою справедливості — справедливістю окремого випадка («правдою»). Така поправка щодо правомірності є в певній мірі милосердям і добротою при виконанні справедливості [8, с. 64].

Не менш важливою є роль правових аксіом — суджень, що не потребують доведення. В юридичній літературі питання про необхідність виділення в праві аксіом є доволі неоднозначним і дискусійним. Так, термін «аксіома» в юриспруденції може використовуватися в загальноповсякденному значенні, позначаючи положення, твердження, які приймаються без доказів; очевидно, зрозумілу

саму по собі істину, яка не потребує доведення. Саме цим, на думку дослідників, і пояснюється той факт, що багатьом правовим аксіомам можна знайти «аналог», виражений у формі приказки або прислів'я, що відображають здоровий глузд — «народну мудрість». Наприклад, «ніхто не може бути суддею у власній справі» — приказка «з боку видніше». Розглядаючи ту ж саму правову аксіому (не можна бути суддею у власній справі) з позиції природної справедливості, маємо згадати, що ця думка йде ще від Арістотеля, який зауважував, що «в судженні ж про свої власні справи чи не більшість людей — погані судді» [2, с. 78]. Т. Гоббс, обґрунтовуючи цю вимогу як принцип природного права, насамперед виходив із припущення, що кожна людина робить усе заради своєї вигоди, а далі зазначав: «А якби навіть один із сперечальників був придатний для цього як ніхто інший, усе ж таки неупередженість вимагає надати обом сторонам рівні вигоди, і якщо одній стороні дозволяється бути суддею, то й іншій це треба також дозволити, і, таким чином, спір, тобто причина війни, залишається, — а це проти природного закону» [3, с. 176]. З цього принципу випливає вимога щодо необхідності звернення до нейтральної третьої особи, яка має вирішити спір між сторонами. Це розумне правило саме по собі не може гарантувати справедливості, проте воно підвищує ймовірність здійснення того, що вимагав від посадовців ще Арістотель: бути тільки охоронцями та слугами закону [8, с. 216]. Стає очевидною необхідність додержання правил поведінки, які містяться в правових аксіомах з точки зору здорового глузду, принципів моралі та справедливості і тому не потребує доведення. Однак, як слушно зазначає А. Ференс-Сороцький очевидність аксіом пояснюється не їх зв'язком з мораллю, а перевіркою в ході правозастосовної практики (наприклад, «позивач повинен довести обставини, на які він посилається», «рішення суду не повинне зачіпати тих, що не брав участі у справі») [11, с. 29].

Підсумовуючи зазначимо, що правові аксіоми акумулюють правовий досвід людства, що є підставою для їх використання, так як це необхідно для впорядкування суспільних відносин, ефективності правового регулювання. В правових аксіомах, як підкреслив С. Алексеев, проявляється націленість права на те, щоб «утвердити основи справедливості і правди, виключити можливість прояву свавілля і беззаконня, а головне — відображене те різноманіття, той «дух», який властивий правовій матерії» [1, с. 98].

В такий спосіб, можемо зазначити, що нетипові соціальні регулятори і принципи права об'єднує не тільки їх правова значущість, а, в першу чергу, моральне навантаження, зв'язок з певними уявленнями про добро і зло в суспільстві. Взаємодія зазначених систем відбувається на рівні моральної основи правової системи, що відображає моральні принципи та настанови, а також у можливості правового закріплення положень, які мають суто моральний характер, у можливості охорони існуючих моральних настанов та категорій правовими засобами. Ступінь взаємодії моральної та правової систем впливає на рівень досконалості їх та забезпечує ефективність її впливу на сучасне суспільство.

Згадані аспекти взаємозв'язку основоположних принципів права та нетипових соціальних регуляторів мають безпосереднє відношення до питання соціально-нормативного регулювання в певних координатах часу і простору. Перші і другі можуть використовуватися в неспецифічному (не нестандартному) соціальному регулюванні, що може бути пов'язане з: а) недосконалістю юридичної техніки, б) перехідними етапами історичного, в тому числі правового розвитку (наприклад, правове регулювання після проголошення незалежності України у 1991 році); в) наявністю прогалин в праві тощо.

Використана література:

1. *Алексеев С. С.* Право и наша жизнь / С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит.; 1978. — 224 с.
2. *Аристотель.* Політика / [пер. з давньогрец] / Аристотель. — К.: Основи, 2003. — 239 с.
3. Гоббс Т. Левиафан. Сочинения в 2 томах / Т. Гоббс. — Т. 2. — М.: Мысль, 1991. — 731 с.
4. *Іванський А. Й.* Роль юридичних фікцій у регулюванні відносин фінансово-правової відповідальності / А. Й. Іванський // Форум права. — 2008. — № 3. — С. 202–207.
4. *Коржанський М. Й.* Презумпція невинуватості і презумпція вини: [монографія] / М. Й. Коржанський. — К.: Атіка, 2004. — 216 с.
5. *Мейер Д. И.* О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях, 1854 / Д. И. Мейер // Избранные произведения по гражданскому праву. — М.: Статус, 2003. — 426 с.

-
6. *Онiщенко Н. М.* Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри / Н. М. Онiщенко // *Держава і право*. — Випуск 42. — К., 2008. — С. 3–11.
 7. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія / С. П. Погребняк. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
 8. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: [підручник] / [пер. з рос.] / О. Ф. Скакун. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
 9. *Ул'яновська О. В.* Сутність правової фікції / О. В. Ул'яновська // *Право України*. — 2011. — № 1. — С. 184–187.
 10. *Ференц-Сороцкий А. А.* Аксиомы в праве / А. А. Ференц-Сороцкий // *Известия вузов. Правоведение*. — 1988. — № 5. — С. 27–31.

Гольцова О. Є. Взаємозв'язок та взаємозгодженність основоположних принципів права та нетипових соціальних регуляторів.

У статті досліджується взаємозгодженність основоположних принципів права та нетипових соціальних регуляторів. Розглядається взаємозв'язок права та нетипових соціальних регуляторів як складових регулятивної системи суспільних відносин. Розкривається природа, поняття, значення, функціональне призначення нетипових соціальних регуляторів, серед яких правові презумпції, правові фікції та правові аксіоми, їх вплив на функціонування, розвиток та вдосконалення правової системи.

Ключові слова: нетипові соціальні регулятори, правові аксіоми, презумпції, фікції.

Гольцова О. Е. Взаимосвязь и согласованность основополагающих принципов права и нетипичных регуляторов.

В статье исследуется согласованность основополагающих принципов и нетипичных социальных регуляторов. Рассматривается взаимосвязь права и нетипичных социальных регуляторов, как составляющих регулятивной системы общественных отношений. Раскрывается природа, понятие, значение, функциональное назначение нетипичных социальных регуляторов, среди которых правовые презумпции, правовые фикции и правовые аксиомы, их влияние на функционирование, развитие и совершенствование правовой системы.

Ключевые слова: нетипичные социальные регуляторы, правовые аксиомы, презумпции, фикции.

Goltsova O. The Interconnection and Consistency of Fundamental Principles of Law and Non-Typical Social Regulators.

Life in modern society is very diverse. It is constantly having a variety of life situations and participants in these relationships have different goals and interests. So it is natural that in the long period of historical development of human society it has formed a certain system of normative and non-normative (non-typical) regulators. The normative includes regulators that set a clear framework of public relations behaviour of participants. The system of normative regulators comprise the laws, moral, corporate, political, conventional, traditional norms and so on. All normative regulators interact to each other as well as with the so-called non-normative or non-typical social regulators. Among them are special value which belongs to the legal presumption, the legal fictions and the legal axioms. Their interaction is due to the fact that the normative social regulators and non-typical social regulators are based on principles such as justice, equality, freedom and humanism. The author explores consistency of the fundamental principles of law and non-typical social regulators. It is examined the interconnection of law and non-typical social regulators as regulatory components of the system of social relations. It reveals the nature of the concept, value, functionality of the non-typical social regulators as the legal presumption, legal fiction and legal axioms, their impact on the functioning, development and improvement of the legal system.

Key words: non-typical social regulators, legal axioms, presumptions, fictions.